

El sepulcre megalític dels Estanys II (la Jonquera, Alt Empordà)

Josep TARRÚS (*)
Miquel CURA (**)
Rosó VILARDELL (***)

ABSTRACT

The barrow of Estanys II (la Jonquera) is situated on the south-west face of the Albera range of mountains in a clearing of disappearing woodland of cork oaks and Mediterranean oaks.

It was discovered in September 1986 and excavated by the same discoverers in the following year. There is a tomb with an ovalshaped chamber and a short passage or vestibule included within the tumulus of an architectural style never seen before in the Albera.

Its tumulus, which has a very complex internal structure, the shape of the chamber and the recuperated archaeological artefacts (flint artefacts and smooth ceramic pots) lead us to believe that this barrow was constructed at the end of the fourth or the beginning of the third millennium B.C. It would therefore make it a contemporary of the first passage-graves of the Albera and of the cists with a tumulus of the Rodes-Cap de Creus range of mountains.

Key words: Megalithic tomb, oval chamber, complex tumulus, Late-Middle Neolithic, Albera range of mountains, Alt Empordà.

1. INTRODUCCIÓ

1.1. Situació

El dolmen dels Estanys II es troba al terme municipal de la Jonquera (Alt Empordà) a la banda sud-oest de la serra de l'Albera, en un paratge conegut com «els Estanys» (fig.1).

Aquest nom li ve de la presència a la zona d'un estany gran (375 x 175 metres) i altres de menors, que actualment s'assequen durant l'estiu, però on encara és possible observar-hi ànecs salvatges per l'hivern i una vegetació de jonqueres que cobreix les vores d'aquests claps interiors d'aigua. Al nord-oest d'aquest estany gran es troba el mas dels Estanys.

Les coordenades geogràfiques d'aquest dolmen dels Estanys II en el mapa 1: 25.000 de l'IGC, full 220-1 (Agullana) són les següents:

Longitud est: 2° 54' 22", segons el meridià de Greenwich.

Latitud nord: 42° 23' 55"

Per localitzar-lo cal anar per la carretera de duu a Cantallops des de la N-II (Figueres-a la Jonquera) i prendre a la dreta, al km 2,5 aproximadament, una pista no asfaltada que va fins al mas dels Estanys.

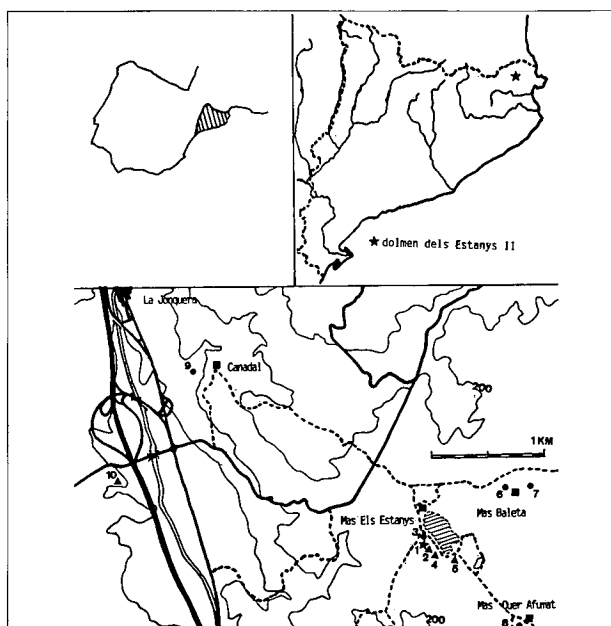

Fig. 1.- Situació del dolmen dels Estanys II (la Jonquera) i dels altres monuments megalítics de la rodalia: núm. 1 = dolmen dels Estanys II; núm. 2 = menhir dels Estanys I; núm. 3 = dolmen dels Estanys I; núm. 4 = menhir dels Estanys II; núm. 5 = menhir del Quer Afumat; núm. 6 = dolmen de mas Baleta I; núm. 7 = dolmen de mas Baleta II; núm. 8 = dolmen del Quer Afumat; núm. 9 = dolmen de Canadal; n° 10 = menhir dels Palaus.

(*) Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles - 17820 Banyoles.

(**) C/ Calvet, 31 - 08021 Barcelona.

(***) C/ Roger de Flor, 250 - 08025 Barcelona.

Des d'aquest mas cal seguir per la pista uns 200 metres més, vers l'est, fins que s'arriba a una cruïlla de camins. El de baix porta fins al mas Quer Afumat, mentre que el de dalt, que és per on cal anar, arriba fins a un prat i després s'endinsa en un bosc de sureres i alzines.

Seguirem aquest camí del bosc uns 100 metres i després de deixar un primer viarany a l'esquerra que duu al dolmen dels Estanys I, agafarem un segon corriol, també a l'esquerra que, al cap de 150 metres més, passa ben a prop del sepulcre dels Estanys II. El dolmen queda uns 10 metres a l'esquerra del camí.

1.2. Història

Aquest dolmen fou descobert pels mateixos autors, el dia 12 de setembre de 1986, durant una prospecció sistemàtica de la zona compresa entre el dolmen dels Estanys I i el menhir dels Estanys I.

En aquesta prospecció hi participaren també J.Chinchilla, R.Vilardell, A.Bosch, O.Mercadal, S.Aliaga, M.Tusell, P.J. Alacambra i N. Montblanch, amb els quals es rastrejà tota l'àrea a la recerca de nous monuments, aprofitant que el sotabosc s'acabava de cremar el mes de juliol del mateix any i que, per tant, la visibilitat era excepcional.

En el moment de la descoberta es va poder observar el gran túmul, gairebé intacte, que encara cobria el monument, del qual només afloraven les lloses de la cambra i del vestíbul d'accés. Tot semblava indicar, doncs, que ens trobàvem davant d'un sepulcre inèdit que havia sofert poques remocions, cosa que ens animà a excavar-lo l'any següent, 1987, comptant amb un permís d'excavació del Servei d'Arqueologia a nom de Miquel Cura i Morera i amb una subvenció econòmica del mateix organisme.

1.3. Metodologia

L'excavació del dolmen dels Estanys II es va plantejar com a una excavació global del monument, en la qual el túmul, pel seu bon estat de conservació, havia de ser objecte d'una atenció especial.

Per tal de poder situar en tres dimensions (coordenades cartesianes) els objectes que apareguessin, es va establir un eix central que passava una mica al sud del muntant dret de l'entrada de la cambra (llosa E). Igualment en el punt més alt d'aquesta llosa hi situarem el pla zero general de l'excavació.

L'excavació del túmul consistí en obrir quatre trinxeres, la del sud i la de l'oest seguint l'eix central, i les altres dues (nord i est) desplaçades un metre, a l'oest i al nord respectivament, de l'esmentat eix (veure fig.3).

La cambra i el vestíbul s'excavaren completament, fins a arribar a la roca mare subjacent, i es va tenir especial cura en la identificació dels possibles nivells d'enterrament i en la distribució espacial de les restes dels aixovars funeraris.

1.4. Agraïments

L'excavació del dolmen dels Estanys II fou el resultat d'un treball col·lectiu, i per tant ens plau deixar constància aquí dels companys, arqueòlegs, aficionats o estudiants, que ens ajudaren a dur-la a terme.

En primer lloc cal esmentar la col·laboració dels amics R. Vilalta, A. Bosch, O. Mercadal, J.A. Molina, S. Aliaga, la Carme i l'Andreu, que participaren en tot el procés de l'excavació.

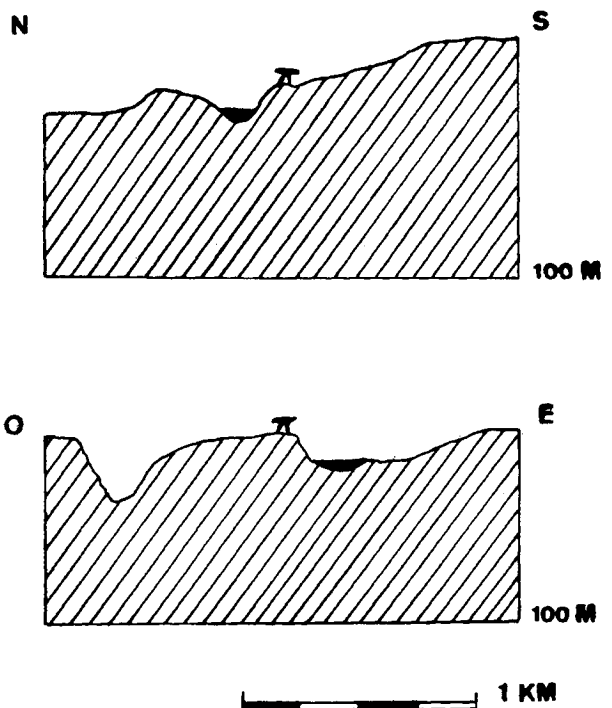

Fig. 2.- Seccions topogràfiques N/S i E/O del dolmen dels Estanys II (la Jonquera). Les alçades són en relació 1/10 respecte a les longituds.

Igualment volem agrair la participació dels nois i noies del Camp de Treball de l'Albera, dirigit per Igor Grabulosa, amb seu a les escoles d'Espolla, que ens ajudaren en els treballs de neteja superficial del túmul i en altres tasques auxiliars.

Finalment també volem agrair el recolzament que en tot moment trobàrem per part de J.Mª Budó i J. Justafre del Centre Esportiu i Cultural Jonquerenc, grans coneixedors de la geografia de l'Albera i del megalitisme del terme de la Jonquera.

2. L'EMPLAÇAMENT

2.1. Entorn geològic i geogràfic

El dolmen dels Estanys II es troba, com dèiem, al mig d'un bosc degradat de sureres i alzines, amb un sotabosc d'estepes i brucs que, quan no ha sofert un incendi, dificulta enormement l'accés als monuments i la seva visibilitat.

Aquest bosc limita pel nord amb l'estanyol més gran de la zona, del qual en queda elevat uns 10 metres, en un replà natural que s'estén al nord de la serra Comunera.

El subsòl de la zona és d'origen granític i forma en superfície el típic paisatge de grans blocs o boles (batòlits), sovint erràtiques, que és usual en aquesta part sud-occidental de l'Albera, dels del puig Castellar fins a Cantallops.

Prop dels Estanys existeixen pedreres que aprofiten un granit local, anomenat d'ull de serp, que és molt clar i d'una gran compacitat. És fàcil de distingir d'altres granits propers, de la mateixa contrada, més groguencs i més engrunables que aquesta varietat de què parlem.

En tot cas és curiós observar que el dolmen dels Estanys I, a tocar el nostre, fou construït amb aquesta classe de granit d'ull de serp, mentre que al dolmen dels Estanys II,

Fig. 3.- Planta general del dolmen dels Estanys II (la Jonquera), amb indicació de les trinxeres excavades en el túmul.

que ara estudiem, el granit emprat és del tipus engrunable i groguenc, una varietat ben distinta de l'anterior.

2.2. Topografia

El dolmen dels Estanys II es troba en un replà, a uns 180 ± 10 metres sobre el nivell del mar, en un punt on existia una petita elevació del terreny, que es va aprofitar per implantar-hi el dolmen (fig. 2).

Gràcies a l'elecció d'aquesta prominència el túmul va guanyar en altura i devia destacar clarament al mig de la zona planera que envoltava el monument. És de suposar, doncs, que la seva visibilitat en el moment de la seva construcció era notable, cosa que contrasta amb la situació actual, perquè el bosc brut que l'encercla el fa pràcticament invisible.

La seva obertura és dirigida vers l'alçària dominant més propera, la serra Comunera, amb un pic de 212 metres s.n.m.

2.3. Entorn cultural

El paratge dels Estanys posseeix unes bones condicions geogràfiques d'habitabilitat (aigua abundant, topografia adequada), cosa que explica els nombrosos monuments megalítics coneguts) i que coincideix amb una forta ocupació moderna, demostrada per la presència de nombroses masies, com les del mas dels Estanys, mas Farrutxo, mas Baleta, etc.

En un radi de menys de 500 metres i dins del mateix bosc on hi ha el dolmen dels Estanys II, es coneixen també el dolmen dels Estanys I, els menhirs dels Estanys I-II (tots a la Jonquera) i el menhir del Quer Afumat (Capmany), formant una concentració o grup megalític molt dens (fig. 1).

És de suposar que l'existència de sepulcres megalítics i de menhirs en una zona tan petita estava relacionada amb algun hàbitat a l'aire lliure del neolític-calcolític que encara no s'ha localitzat.

En tot cas cal indicar que l'excavació, entre 1987-1988, del menhir dels Estanys I, situat a uns 100 metres del dolmen que estudiem, va demostrar que es tractava d'un recinte d'ús social format per un fossat amb forats de pal en semicercle davant del menhir, que quedava completat per un mur de pedra seca al seu darrera (Tarrús et al., en premsa).

Tot sembla indicar, doncs, que aquest replà boscos on es troba el dolmen dels Estanys II era un lloc d'habitació complex, amb la seva necròpolis i altres espais, d'ús més dubtós, que ens assenyalen els menhirs esmentats.

3. EL PAISATGE MEGALÍTIC

3.1. L'anàlisi palinològica

La mostra dels sediments del paleosòl de la trinxera nord del túmul del dolmen dels Estanys II, en la qual s'hi va

observar la presència de sorra fina i grollera procedent de la descomposició del granit, ha resultat ser molt pobra i poc vàlida per a una interpretació de l'anàlisi pol.línica que va realitzar Francesc Burjachs.

Malgrat tot, s'han pogut comptar els següents grans de pol.len:

- 8 pòl.lens d'ericàcies (bruc, bruguera)
- 3 pòl.lens de cistàcies (estepes)
- 3 espores de *Polypodium* sp.(falguera)
- 10 grans indeterminables

3.2. L'anàlisi antracològica

Per a l'anàlisi antracològica, realitzada per Mª Teresa Ros, del sepulcre megalític dels Estanys II s'ha comptat amb els carbons recuperats en el paleosòl de les trinxeres nord i oest, i també dels procedents del nivell basal de la cambra i del vestíbul.

La pobresa de la mostra estudiada limita en gran manera les possibilitats d'una comprensió acurada del paleoentorn vegetal del lloc.

Entot cas els tàxons vegetals identificats són els següents:

- 15 fragments d'*Erica* sp. (bruc)
- 11 fragments de *Quercus caducifoli* (roure)
- 7 fragments de *Quercus ilex* (alzina)
- 5 fragments de *Phillyrea* sp.(aladern)

3.3. Consideracions

Segons Francesc Burjachs i Mª Teresa Ros, malgrat l'escassa representativitat de les mostres estudiades en les anàlisis pol.línica i antracològica es poden destacar alguns elements que poden ajudar a comprendre el tipus de paisatge on es va construir el dolmen dels Estanys II.

Les abundants mostres d'estepes i brucs ens parlen d'un espai obert, potser una clariana assolellada que afavoria la instal.lació d'aquestes espècies amants del sol, dins d'un bosc d'alzines i aladerns, els arbres característics dels boscos mediterranis de terra baixa.

Ara bé, la presència de roures en el registre antracològic i de falgueres en el registre palinològic, ens fa pensar que es tractava d'un bosc mixt de roureda-alzinar, que precisava d'un clima força més humit que l'actual per poder existir.

Aquests resultats, si bé molt minsos aquesta vegada, coincideixen perfectament amb els altres que es coneixen d'altres dòlmens de la serra de l'Albera (Barranc, Gutina, Tires Llargues, Fontanilles, Salt d'En Peió, etc.).

En efecte, si es confronten les anàlisis antracològiques i palinològiques dels paleosòls d'aquests monuments megalítics veiem que els brucs i les estepes hi són sempre presents, acompanyats per alzines, roures, pins, avets, *Prunus*, boix, falgueres, Cerealia, i arbres de ribera, com els oms, els freixes i els verns.

Globalment, doncs, i els resultats del dolmen dels Estanys II s'hi poden inscriure, tot sembla indicar que a la serra de l'Albera durant l'època de construcció dels monuments megalítics -possiblement el període atlàntic-, el clima era molt més humit que l'actual i que els dòlmens es construïen en espais oberts.

4. L'EXCAVACIÓ ARQUEOLÒGICA

4.1. Estratigrafia dels sediments i dels materials arqueològics

Abans de començar l'excavació del monument vàrem realitzar una neteja conscienciosa de tota la superfície del túmul i de la cambra funerària, cosa relativament senzilla a causa del recent incendi de què abans parlàvem, que va eliminar bona part de la brolla que devia cobrir el dolmen.

Una vegada net el túmul es va poder observar que bona part de la seva superfície, al voltant de la cambra, estava coberta per una gran quantitat de blocs de roca local (granit, quars, etc.), que formaven com un escut extern que protegia el sepulcre (fig.3).

Tot seguit es va començar l'excavació baixant les trinxeres del túmul i en totes elles, ens vàrem trobar amb una mateixa estratigrafia dels sediments (figs.4 i 5):

- Un primer nivell superficial, de terra orgànica, fosca, molt afectada pel recent incendi. A la base d'aquest nivell, damunt de les terres originals del túmul, apareixien els blocs de què abans parlàvem.

- Un segon nivell de reompliment antic, de terres groguenques i compactes, molt sorrenques i de gra gruixut.

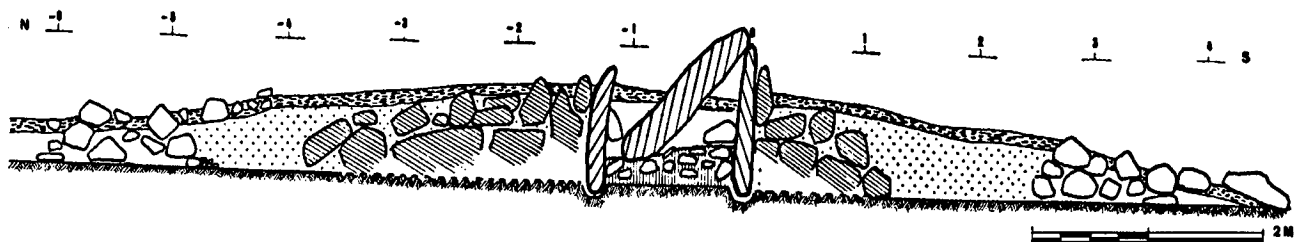

Fig. 4.- Secció nord-sud del dolmen dels Estanys II (la Jonquera), amb indicació dels nivells arqueològics trobats al túmul, a la cambra i al vestíbul.

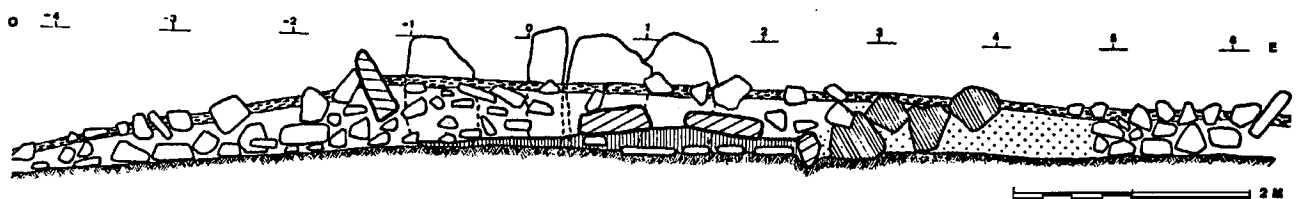

Fig. 5.- Secció est-oest del dolmen dels Estanys II (la Jonquera), amb indicació dels nivells arqueològics trobats al túmul, a la cambra i al vestíbul.

Aquest nivell feia l'efecte d'un massa de terra aportada per a la construcció del túmul.

- Un tercer nivell o millor una estreta franja de sediments, una mica més foscos, en contacte directe amb les sorres gruixudes procedents de la roca granítica descomposta, que assenyalaven el final del túmul.

Aquesta línia de contacte és el que hem considerat com a paleosòl i d'ella vàrem extreure la mostra per a l'anàlisi palinològica.

L'excavació de la cambra sepulcral va proporcionar els següents nivells (figs.4 i 5):

- Un primer nivell de terres superficials, igual que el del túmul.

- Un segon nivell de terres marró fosc, amb abundants blocs mitjans i petits de roca local, granit i quars, força compacte, per damunt de la llosa de coberta caiguda. D'uns 30-40 cm de potència.

- Un tercer nivell de terres marró clar, pràcticament sense blocs, molt compacte, per sota de l'esmentada coberta. D'uns 10-15 cm de potència.

Aquest darrer nivell estava en contacte amb un enllosat que pavimentava la cambra, sota del qual ja apareixia la roca mare granítica.

Els sediments del vestíbul eren iguals que els de la cambra, encara que el nivell segon tenia una potència inferior.

Els materials arqueològics apareguts al dolmen dels Estanys II provenen sobretot de les trinxeres del túmul, en especial de les del nord i oest. D'un total de 177 elements, la major part fragments de ceràmica a mà, només 30 varen recuperar-se a la cambra o al vestíbul, mentre que la resta varen sortir a l'interior o a la superfície del túmul.

D'aquests materials de la cambra-vestíbul 21 elements estaven al nivell 1r i els altres 9 es localitzaren dins del nivell 2n.(fig.6). Després d'estudiar les formes ceràmiques (vores) trobades en aquests dos nivells no hem sabut veure

cap diferenciació cronològica clara entre ells dos, ja que apareixen vasos similars, com ara escudelles i bols petits de ceràmica llisa, a part d'alguns fragments amb cordó llis.

En tot cas assenyalarem que la plaqueta d'esquist i el trapezi de sílex melat varen aparèixer dins del nivell 2n, prop de la capçalera del dolmen, i per tant, sembla que han de pertànyer als aixovars primigenis del sepulcre.

De totes maneres, com ja veurem més endavant, cal dir que no s'aprecia cap salt cronològic gran entre els materials arqueològics recuperats en aquest dolmen, entre els quals no apareixen testimonis clars ni del calcolític (Campaniformes) ni de l'edat del bronze, contràriament al que succeeix en la major part dels sepulcres megalítics de l'Albera.

Aquest fet pot indicar-nos un ús de la tomba centrada a finals del neolític mitjà o a inicis del neolític final, sense posteriors reutilitzacions.

4.2. Les estructures arquitectòniques

El túmul del dolmen dels Estanys II és potser el més complex dels fins ara coneguts al l'Albera, segons va revelar l'excavació de les trinxeres que s'hi practicaren.

A l'interior d'aquestes trinxeres vàrem observar dues disposicions constructives diferents. La primera afectava les trinxeres nord, sud i est, mentre que la segona només apareixia a la trinxera oest, la del davant del monument.

A les tres primeres trinxeres ens vàrem trobar amb uns enormes blocs de granit a tocar les lloses de la cambra, apilonats sense cap disposició especial, que formaven un primer anell de contenció d'aquests ortostats, un magnífic contrafort que assegurava la solidesa constructiva d'aquesta part essencial de la tomba.

Aquest anell es va poder observar en tota la seva amplada a la trinxera est, per darrera la capçalera de la cambra, perquè aquesta zona es va obrir tota (figs.3 i 7) per tal de poder observar bé aquest contrafort.

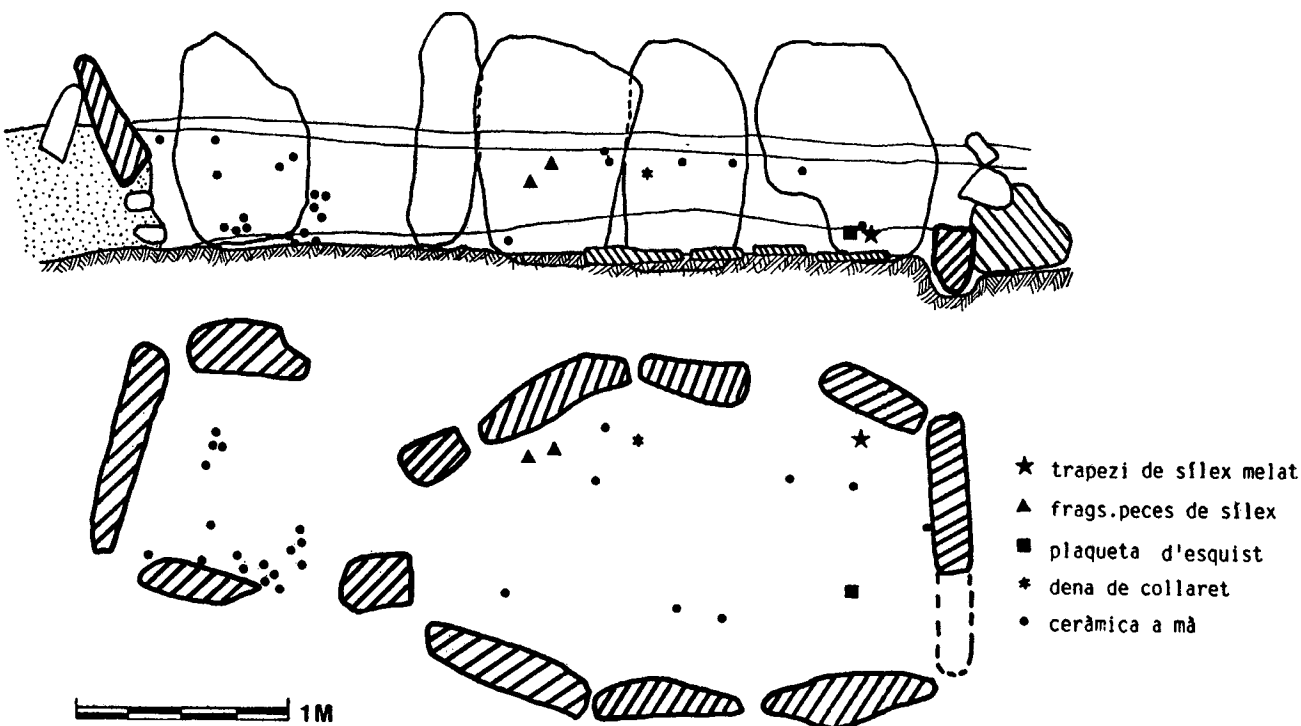

Fig. 6.- Distribució, en planta i secció, dels materials arqueològics apareguts a la cambra i al vestíbul del dolmen dels Estanys II (la Jonquera).

Fig. 7.- Aspecte de la trinxera nord del dolmen dels Estanys II (la Jonquera), amb l'anell interior o contrafort de la cambra funerària i el peristàlit exterior.

Entre aquest anell de grans blocs i el final del túmul només hi havia una massa compacta de sorres groguenques, aportades de la rodalia, que acabaven amb un nou anell de blocs, ara més petits. Aquest anell exterior feia la funció de peristàlit o cròmléc i els seus blocs formaven un petit mur de pedres superposades en tascó o contrafort (figs.4 i 5).

En canvi a la trinxera oest, davant del vestíbul d'accés a la cambra funerària, aquest primer anell de contenció intern no existia i només ens trobàrem amb un reompliment de blocs mitjans i petits, barrejat amb sorres compactes groguenques, que es confonia amb el peristàlit final (fig.5).

L'excavació de la cambra no proporcionà cap sorpresa especial, a nivell d'estructures arquitectòniques. Recordem que la coberta d'aquesta cambra estava trencada i només en restava un fragment del seu extrem davanter. Aquest fragment estava travessat a la part del davant de la cambra, estintolat sobre les lloses C-D i descansant sobre el nivell 2n, tal com es pot veure a les figures 4 i 8. A la figura 3 hem situat aquest fragment de coberta aproximadament al lloc on devia de ser originalment.

La llosa I de la zona lateral nord la vàrem trobar ajaguda, també sobre el nivell 2n, a la part del darrera de la cambra, mentre que la capçalera estava arranjada fins al nivell basal, amb alguns petits fragments escampats al seu davant.

L'enllosat, que ens indicava el nivell sepulcral de la cambra, només estava en relatiu bon estat de conservació a

Fig. 8.- Aspecte de la cambra del dolmen dels Estanys II (la Jonquera), a mig èxcarar, amb la llosa de coberta caiguda i el seu reompliment.

la part del darrera i molt perdut al davant (fig.9). No excavàrem per sota seu.

El vestíbul d'accés a la cambra no semblava pas que hagués sofert cap remoció important des de la seva construcció. La seva forma i sistema d'ús, amb una porta basculant de dalt a baix, posada directament sobre el túmul, semblen fidedignes, a jutjar per la disposició interna del túmul al seu davant, un llarg contrafort de blocs, pràcticament massís (figs.3,5 i 9).

4.3. La consolidació del monument

Un cop acabada l'excavació el dolmen fou consolidat per tal d'evitar el seu esfondrament quan vinguessin les primeres pluges.

Per a tal fi es varen tornar a omplir totes les trinxeres amb la terra sorrenca local, es col.locà al seu lloc la llosa I de la cambra, reforçant-la per darrera amb blocs i per davant amb falques de pedra (fig.10).

Tant la cambra com el vestíbul del davant s'emplenaren igualment de terres, fins a una alçada prudencial, per tal que les lloses no caiguessin endavant.

En les nostres darreres visites al dolmen, l'any 1990, les seves estructures arquitectòniques es conservaven en bon estat, encara que les bardisses havien tornat a envair tota la superfície del túmul i les rodalies del dolmen.

5. DESCRIPCIÓ ARQUITECTÒNICA

5.1. Dades generals

Tipus de sepulcre

Es tracta d'un *sepulcre amb un vestíbul d'accés intern*, és a dir, que és inclòs dins del túmul. L'accés a la cambra funerària s'efectuava des del centre del túmul a través d'una llosa-porta que permetia baixar, en rampa, fins a aquest vestíbul o corredor curt (fig.3).

Hem descartat la possibilitat que es tractés d'un sepulcre de corredor curt, dels anomenats «falsos», és a dir, expressament condemnats i sense accés possible a la cambra sepulcral, perquè la llosa-porta del vestíbul, perfectament conservada en posició, queda elevada del nivell interior de la tomba.

Aquesta particularitat és la que permet l'accés al interior del sepulcre, perquè era possible fer bascular cap a la superfície del túmul aquesta llosa-porta, cada vegada que fos necessari. Això hagués estat impossible si aquesta llosa estés al mateix nivell que les altres de la cambra i el vestíbul, perquè aleshores el túmul la cobriria completament, com a la resta.

En aquest darrer cas sí que estaríem davant d'una tomba tancada o condemnada des de la seva construcció. Pensem que en el cas d'haver volgut construir un sepulcre d'aquesta mena, aquesta llosa-porta s'hagués substituït per una llosa ben clavada al mateix nivell que les altres.

El dolmen dels Estanys II, doncs, presenta una arquitectura inèdita fins al moment a l'Albera i a tot l'Empordà.

L'orientació

L'eix central de la cambra d'aquest dolmen és orientat exactament a l'oest, a $270^\circ \pm 5^\circ$.

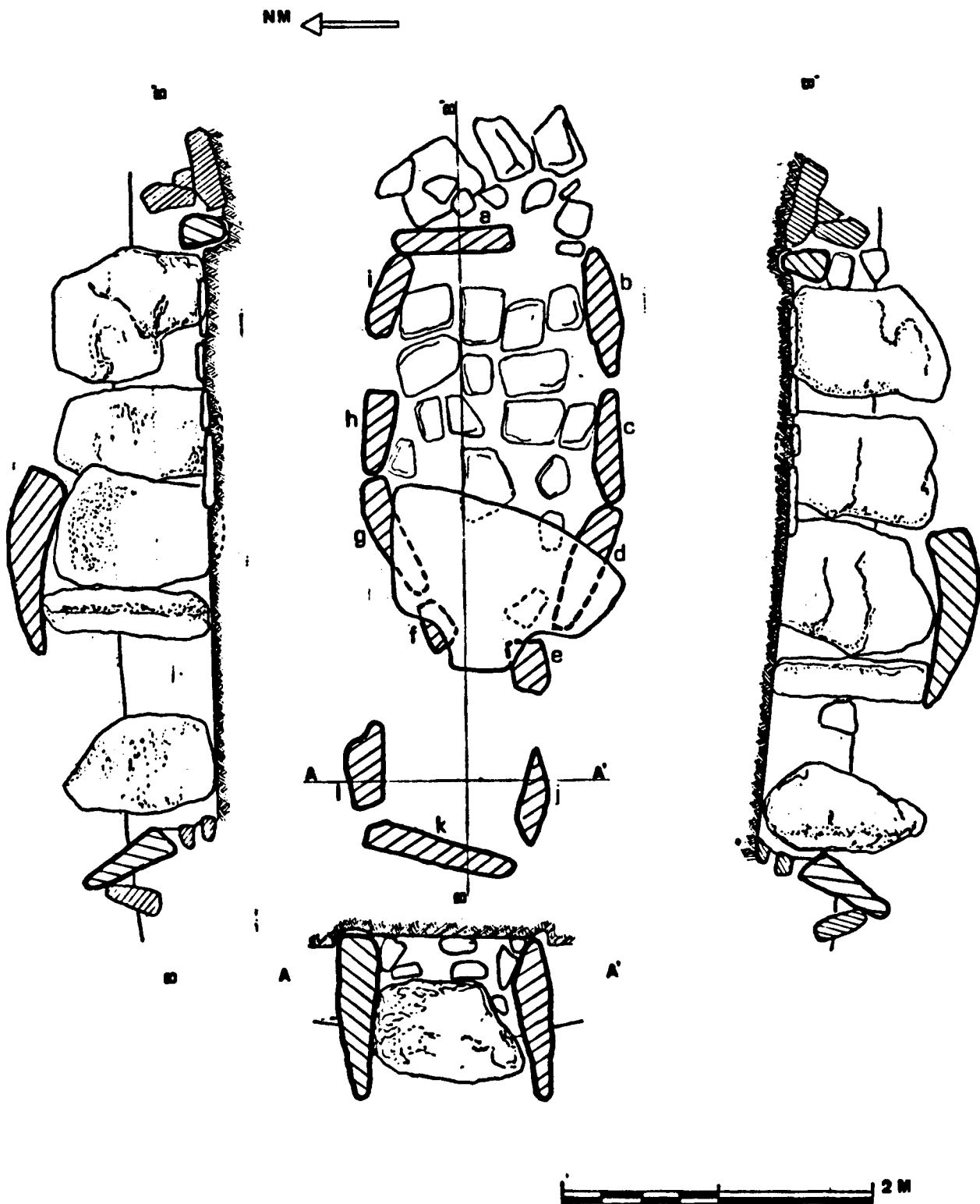

Fig. 9.- Planta i alçats de la cambra i vestibul del dolmen dels Estanys II (la Jonquera), amb la llosa de coberta i el suport I posats al seu lloc.

Els materials constructius

Les lloses de la cambra i el vestibul d'aquest dolmen foren construïts amb roca granítica local, de color groguenc i fàcil d'engrunar, cosa que explica la quasi desaparició de la capçalera i l'erosió avançada dels altres ortostats.

Al túmul, en superfície i a l'interior s'empraren també blocs de roca local (granit, quars) i terres per a la massa tumular, extretes segurament de la mateixa rodalia del dolmen, a jutjar per la seva composició (sorres gruixudes de descomposició granítica).

No trobàrem cap element constructiu que no pogués procedir de la zona immediata al sepulcre.

Fig. 10.- Aspecte general del dolmen dels Estanys II (la Jonquera), una vegada acabada l'excavació, per l'agost de 1987.

5.2. La cambra sepulcral

Forma

La cambra d'aquest dolmen presenta una forma ovalada, propera a la d'alguns sepulcres de corredor antics, amb cambres subcirculars, com el de Tires Llargues (St. Climent Sescebes) (fig.9).

En tot cas no entra dins de les cambres de tipus trapezoïdal, tan comuns a l'Albera, ni, encara menys, entre les de tipus rectangular, perquè els suports laterals s'obren a tocar la capçalera i es tornen a tancar prop de l'entrada.

Està formada per 9 lloses: 1 capçalera, de 6 suports laterals i de 2 muntants a l'entrada.

Les seves dimensions internes són les següents:

- Longitud interna = 2,5 metres.
- Amplada interna = 1,3 metres.
- Alçada interna = 1,05 metres.

Tècnica constructiva

El dolmen fou bastit sobre terreny pla, al cim d'una petita elevació que degueren aplanar.

Al paleosòl de les trinxeres del túmul no vàrem apreciar cap senyal de carbons que poguessin indicar una desforestació prèvia per cremació, tal com passa en altres sepulcres, com, també, al de Tires Llargues.

La cambra i el vestíbul es varen construir directament sobre la roca mare granítica i no observàrem cap rebaix intencionat d'aquesta a l'interior de la tomba.

Els suports

De la capçalera (llosa A) només en conservem l'extrem inferior, encara fortament clavat a la roca, per la qual cosa no en sabem la forma, excepte que la secció és rectangular (fig.9).

La seva longitud actual és de 75 cm, però originalment

devia d'arribar als 125 cm, com a mínim, i el seu gruix és d'uns 15 cm.

La seva posició és lleugerament externa respecte als suports laterals, tal com encara es pot observar al costat esquerre.

Els suports laterals tenen una forma més o menys rectangular, amb una secció planoconvexa. Presenten senyals de desbastament a la seva cara interna i d'aplanament, per repicat, del seu extrem superior.

Estan ben implantats dins de la roca mare, són gairebé verticals, i estan lleugerament encavalcats un sobre l'altre, en especial les lloses G i H.

Les seves mides són :

- Llosa B = longitud 65, alçada 105, gruix 22 cm.
- Llosa C = longitud 65, alçada 102, gruix 17 cm.
- Llosa D = longitud 82, alçada 105, gruix 20 cm.
- Llosa G = longitud 77, alçada 107, gruix 20 cm.
- Llosa H = longitud 60, alçada 105, gruix 20 cm.
- Llosa I = longitud 82, alçada 100, gruix 17 cm.

L'entrada

L'entrada de la cambra està formada per dos laterals en tascó (D i G) i per dos muntants (E i F), perpendiculars al seu eix, que delimiten concretament aquesta zona (fig.9).

Entre aquests dos muntants hi devia anar una llosa-porta, que barrava l'accés a l'interior de la cambra, la qual malhauradament no s'ha conservat.

Aquestes lloses-muntants tenen una forma rectangular, són molt estretes i presenten una secció quadrangular. Són perfectament verticals, estan ben clavades a la roca mare i probablement foren rebaixats, per repicat, els seus dos caires i l'extrem superior.

Les seves mides són :

- Llosa E = longitud 25, alçada 100, gruix 25 cm.
- Llosa F = longitud 30, alçada 107, gruix 20 cm.

La coberta

De la coberta de la cambra només se'n ha conservat un petit fragment de la seva part davantera. La resta degué ser retallada pels picapedrers, tal com s'observa també en el dolmen proper dels Estanys I.

Originalment devia cobrir tota la cambra, inclosa l'entrada, i devia estar ben ajustada sobre els suports, sense desbordar-los gaire.

La seva secció és còncava a l'interior i convexa a l'exterior. Presenta senyals de desbastament a la cara interna i les seves vores semblen rebaixades per repicat.

La seva forma devia ser ovalada o rectangular arrodonida, a jutjar pel fragment que s'ha conservat. Al seu extrem davanter presenta un bec, format per dos encaixos laterals, fets per repicat. Aquest sortint segurament anava encaixat entre els dos muntants de l'entrada, tal com hem dibuixat a la figura 9.

Una coberta de forma similar la coneixem al sepulcre de corredor, amb cambra subcircular, de can Puig de Caneres (Darnius), al'extrem occidental del megalitisme de l'Albera.

La seva longitud actual és de 1,12 metres, encara que originalment devia de fer, com a mínim, 2,9 metres. La seva amplada màxima actual és d'1,5 metres, però segurament arribava als 1,75 metres a la part central de la cambra. El seu gruix màxim actual és de 0,25 metres i el seu pes original devia d'estar prop de les 3 tones.

L'enllosat

La cambra estava pavimentada amb lloses petites i planes de granit, ben aplanades i de secció rectangular, la més gran de les quals feia 35 x 25 x 7 cm (fig.9).

L'enllosat començava a uns 20 cm de la capçalera i actualment es conserva en força bon estat fins a la zona central de la cambra. A la part del davant de la cambra ha desaparegut.

Les lloses estan disposades una al costat de l'altra sense encavalcaments, deixant pocs espais. Sota seu apareixia directament la roca local granítica.

5.3. El sistema d'accés a la cambra

Classe d'accés

Es tracta, doncs, d'un accés per un vestíbul inclòs dins de la massa tumular. Tipus fins ara inèdit a l'Albera (figs. 3,5,9).

Les parets són fetes exclusivament de lloses, en total 2, una de cada costat. Les dimensions internes d'aquest vestíbul són les següents:

- Longitud interna = 100 cm
- Amplada interna = 90 cm
- Alçada interna = 105 cm

Tècnica constructiva

Bastit sobre terreny pla i clarament desviat a l'esquerra en relació a l'eix central de la cambra.

Els suports

Els dos suports laterals tenen una forma triangular, amb una secció planoconvexa. Són verticals, escassament implantats a la roca mare i únicament amb senyals de desbastament a la seva cara interna.

Les seves mides són les següents:

- Llosa J = longitud 55, alçada 105, gruix 17 cm.
- Llosa L = longitud 62, alçada 100, gruix 25 cm.

El tancament extern

El tancament extern del sepulcre consistia en una llosa-porta a l'entrada del vestíbul, que quedava elevada uns 35 cm per sobre del nivell original del mateix vestíbul i de la cambra. Pel seu darrera, sobre el túmul, hi havia una llosa-falca, clavada verticalment, que devia servir per assegurar aquesta porta externa en la seva posició, quan es tancava el sepulcre.

Aquesta porta es recolzava, per l'exterior, sobre els dos suports laterals del vestíbul i calia fer-la bascular fins a la superfície del túmul per tenir accés a l'esmentat vestíbul de la tomba, al qual calia descendre en rampa. Des d'allí s'havia de remoure la probable llosa-porta interior, entre els dos muntants, que donava accés a la cambra funerària.

La forma d'aquesta porta externa és rectangular, amb una secció planoconvexa. Només presenta senyals de desbastament a la seva cara interna. Les seves dimensions són:

- Llosa K = longitud 100, alçada 62, gruix 17 cm.

5.4. El túmul

Forma

El túmul té una forma de tendència circular i conté una sola cambra sepulcral, ben centrada al seu interior (figs.3,4 i 5). Les seves dimensions són:

- Diàmetre nord-sud = 10,5 metres.
- Diàmetre est-oest = 11 metres.
- Alçada màxima conservada = 75 cm.
- Alçada màxima original = 130 cm aproximadament.

Tècnica constructiva

Es tracta d'un túmul bastit sobre una suau prominència natural, sobre la qual s'hi va aportar una massa circular (360°) de terres i blocs al voltant de la cambra funerària.

L'elecció d'aquesta suau prominència respon segurament a un desig d'augmentar l'espectacularitat i visibilitat de la tomba.

Estructures

El túmul del dolmen dels Estanys II és sens dubte el més complex dels que es coneixen a la serra de l'Albera.

Consta essencialment, excepte en el sector oest, de dos anells de blocs, un intern (contrafort de la cambra), i un altre extern (cròmllec), entre els quals hi ha una massa compacta de terres sorrenques locals. Damunt de tot el conjunt una cuirassa o escut de petits blocs, posats a la superfície del túmul, assegurava la fortalesa del conjunt sepulcral.

L'anell interior de grans blocs de granit, posats un sobre l'altre, sense cap disposició especial, constitueix un veritable contrafort, que encercla la cambra però deixa lliure el vestíbul (figs. 3, 4, 5 i 7).

Aquest primer anell de contenció té una amplada de 2,5 metres a la trinxera nord i 1,5 metres a les trinxeres sud i est. La seva potència actual és d'uns 80 cm i no devia diferir gaire en el seu estat original. El seu final, al costat oest, es pot observar a la planta del túmul (fig.3), cosa que suggereix que la seva part frontal (oest) posseeix una configuració interna distinta de la resta.

En efecte, a la trinxera oest, es pot observar que des de l'entrada de la cambra, incloent tot el vestíbul, aquest primer anell estava substituït per una concentració de blocs de mides mitjanes i petites que s'unia sense talls amb el peristàlit o anell exterior (fig.5).

Per tant, en aquesta banda oest del túmul, un sector de 4,25 metres d'est a oest i de 10,75 metres de nord a sud, existiria un únic contrafort des del vestíbul fins a l'anell de contenció exterior o peristàlit.

El cròmllec o peristàlit presenta una disposició aproximada en tascó, sense grans blocs, excepte potser els de l'anell més exterior, encara que actualment aquesta part és la més perduda de tot el túmul.

6. ELS MATERIALS ARQUEOLÒGICS

6.1. Inventari

Els materials arqueològics d'aquest dolmen foren dipositats al museu de Sant Pere de Galligants (Girona),

marcats amb la sigla E II i amb un inventari. Tal com abans ja s'ha indicat la major part d'aquests materials es trobaren a les trinxeres del túmul i només 30 peces provenen de l'interior de la cambra o del vestíbul.

En total durant l'excavació es recuperaren 170 fragments de ceràmica a mà, dels quals 22 eren vores corresponents totes a vasos petits, tipus bol o escudella.

Entre aquest material ceràmic també hi havia 2 fragments informes amb cordó llis, 1 amb mugró perforat verticalment, 1 amb mugró no perforat, 1 amb mamelló, 1 amb llengüeta, 1 amb un fons convex, 1 amb restes d'una aplicació i 1 amb petites incisions, fetes amb la pasta crua.

La resta dels aixovars d'aquest dolmen són 1 ascla cortical de sílex melat, 2 fragments de làmines amb retocs marginals de quars i sílex, 1 trapezi de sílex, 1 plaqueta d'esquist, una dena globular de collaret i un fragment de molí barquiforme de granit (135/125/42 mm). Aquest darrer procedeix de l'anell de contenció de la cambra, darrera de la llosa I.

D'entre aquests materials hem destacat els següents objectes (figs. 11, 12 i 13):

Fig. 11, 1: Trapezi simètric sobre fragment medial de làmina de sílex melat, de secció trapezoidal, amb els dos extrems rebaixats per retocs abruptes. Amida: 23/17/3 mm. Procedent: cambra. Siglat: E II-118.

Fig. 11, 2: Làmina amb retocs marginals continus, sobre fragment proximal de làmina de sílex blanc amb fractura distal i secció trapezoidal. Taló llis, escata no. Retoc simple, profund, directe, esquerre. Amida: 10/14/3 mm. Procedent: superfície del túmul, quadrant nord-est. Siglat: E II-27.

Fig. 11, 3: Dena de collaret, globular, de calcita (?), gris clar, amb perforació transversal cilíndrica. Amida: 13/14/8 mm. Procedent: cambra. Siglat: E II-129.

Fig. 11, 4: Plaqueta rectangular d'esquist, trencada a l'excavació (extrem superior) i d'antic (extrem inferior). Amida: 11/5/7 mm. Procedent: cambra. Siglat: E II-122.

Fig. 11, 5: Fragment informe amb cordó llis aplicat. Superfície marró clar, allisada. Pasta poc homogènia, desgredant gros de quars-mica. Procedent: cambra. Siglat: E II-63.

Fig. 11, 6: Fragment informe amb cordó llis aplicat, molt ample. Superfície marró clar, allisada. Pasta poc homogènia, desgredant gros de quars-mica. Procedent: trinxera oest. Siglat: E II-49.

Fig. 11, 7: Fragment informe amb mugró perforat. Superfície marró clar, allisada. Pasta poc homogènia, desgredant gros de quars-mica. Procedent: trinxera est. Siglat: E II-24.

Fig. 11, 8: Fragment informe amb mugró. Superfície marró fosc, allisada. Pasta poc homogènia, desgredant gros de quars-mica. Procedent: trinxera est. Siglat: E II-26.

Fig. 11, 9: Fragment informe amb mamelló. Superfície marró fosc, allisada. Pasta poc homogènia, desgredant gros de quars-mica. Procedent: trinxera oest. Siglat: E II-16.

Fig. 11, 10: Fragment informe amb llengüeta. Superfície marró clar, allisada. Pasta poc homogènia, desgredant gros de quars-mica. Procedent: trinxera oest. Siglat: E II-95.

Fig. 11, 11: Fragment informe decorat amb fines incisions fetes en cru. Superfície marró clar, allisada. Pasta poc homogènia, desgredant gros de quars-mica. Procedent: trinxera oest. Siglat: E II-79.

Fig. 12, 1: Fragment de vora d'escudella. Ø boca 15 cm.

Superfície marró clar, allisada. Pasta poc homogènia, desgredant gros de quars-mica. Procedent: cambra. Siglat: E II-126.

Fig. 12, 2: Fragment de vora d'escudella. Ø boca 15 cm. Superfície marró clar, grisosa, allisada. Pasta poc homogènia, desgredant gros de quars-mica. Procedent: trinxera oest. Siglat: E II-56.

Fig. 12, 3: Fragment de vora d'escudella. Ø boca 13 cm. Superfície marró clar, grisosa, allisada. Pasta poc homogènia, desgredant gros de quars-mica. Procedent: trinxera oest. Siglat: E II-20.

Fig. 12, 4: Fragment de vora d'escudella. Ø boca 11,2 cm. Superfície marró clar, allisada. Pasta poc homogènia, desgredant gros de quars-mica. Procedent: trinxera oest. Siglat: E II-14.

Fig. 12, 5: Fragment de vora d'escudella, decorada amb solc incís molt fi. Ø boca 10,7 cm. Superfície vermellova, allisada. Pasta homogènia, desgredant fi de quars-mica. Procedent: trinxera oest. Siglat: E II-99.

Fig. 13, 1: Fragment de vora de bol hemisfèric. Ø boca 9,5 cm. Superfície vermellova, amb taques grises, allisada decorada amb petites incisions sobre el llavi intern. Pasta homogènia, desgredant fi de quars-mica. Procedent: cambra. Siglat: E II-66.

Fig. 13, 2: Fragment de vora de bol subesfèric. Ø boca 11,5 cm. Superfície marró fosc, allisada. Pasta homogènia, desgredant fi de quars-mica. Procedent: trinxera nord. Siglat: E II-38.

Fig. 13, 3: Fragment de vora de bol subesfèric. Ø boca 9 cm. Superfície marró clar, allisada. Pasta poc homogènia, desgredant gros de quars-mica. Procedent: trinxera oest. Siglat: E II-13.

Fig. 13, 4: Fragment de vora de bol hemisfèric. Ø boca 9,3 cm. Superfície marró clar, allisada. Pasta homogènia, desgredant fi de quars-mica. Procedent: trinxera oest. Siglat: E II-96.

6.2. Estudi dels materials

En primer lloc cal fer esment que entre tots els materials recuperats al dolmen dels Estanys II no n'hi ha cap que es pugui atribuir amb seguretat ni al calcolític (elements campaniformes) ni a l'edat del bronze.

Aquest fet és inusual perquè gairebé en tots els sepulcres de corredor, el tipus arquitectònic més vell, de l'Albera apareixen sempre materials d'aquestes dues èpoques, corresponents a les reutilitzacions tardanes d'aquests monuments, bastits la majoria entre finals del neolític mitjà i el neolític final.

Aquesta absència en el cas que ens ocupa pot indicar-nos una utilització del sepulcre anterior al calcolític.

Pel que fa als materials ceràmics cal dir que excepte els fragments amb cordó llis, que poden pertànyer a vasos grans (gerres cilíndriques ?), i als altres fragments amb prensions (mugrons, mamelló, llengüeta), els quals poden correspondre a vasos mitjans (olles, grans bols ?), la resta ens parla d'un aixovar format bàsicament per petites escudelles i bols hemisfèrics i subesfèrics.

Els bols no poden oferir-nos cap precisió cronològica, perquè són presents en qualsevol etapa de la prehistòria ceràmica, però en canvi, les escudelles sí que ens donen més informació.

Aquesta mena de vasos són coneguts des del neolític antic, però no es fan proporcionalment importants fins que

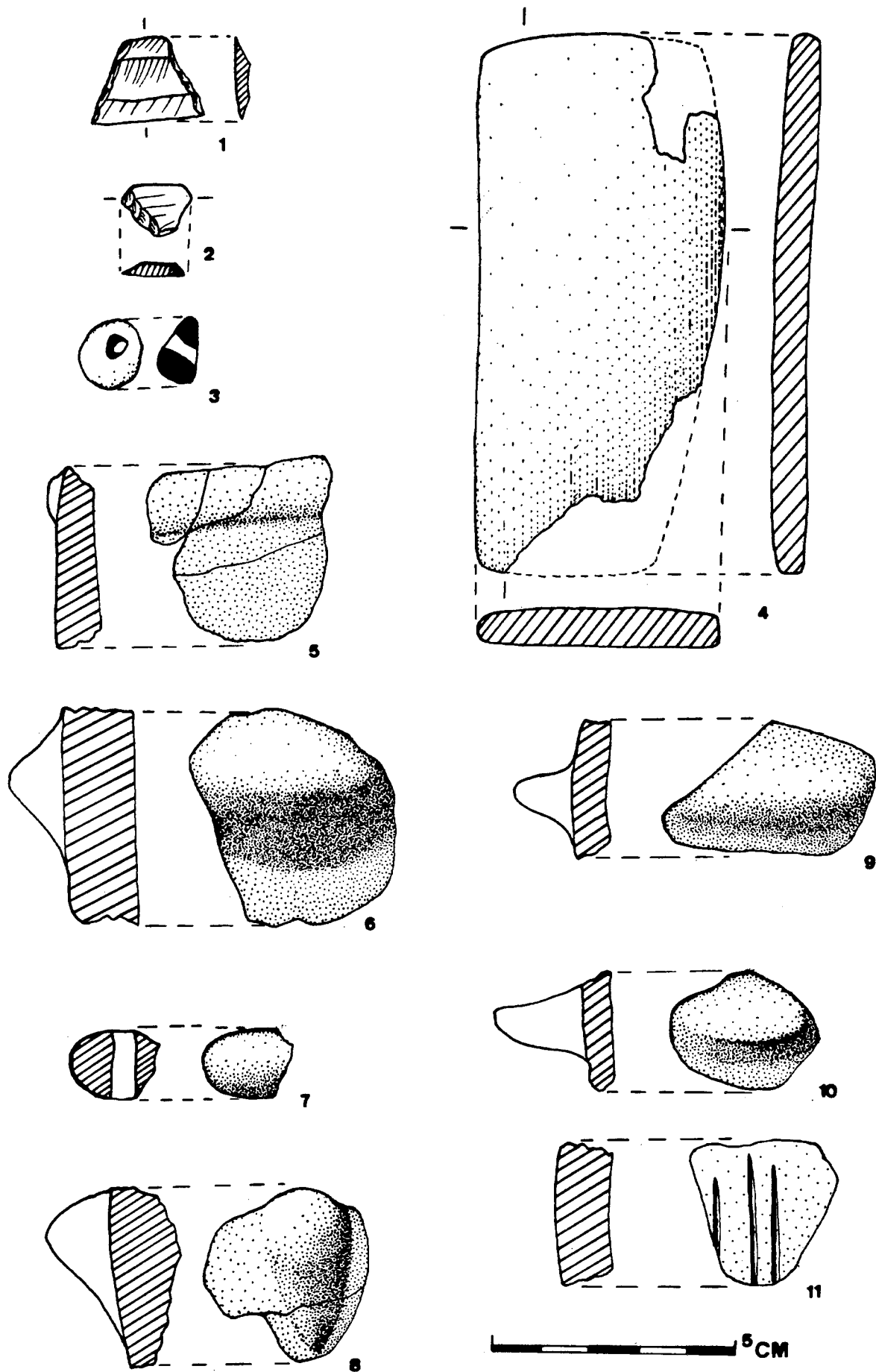

Fig. 11.- Materials arqueològics apareguts durant l'excavació de 1987 al dolmen dels Estanys II (la Jonquera).

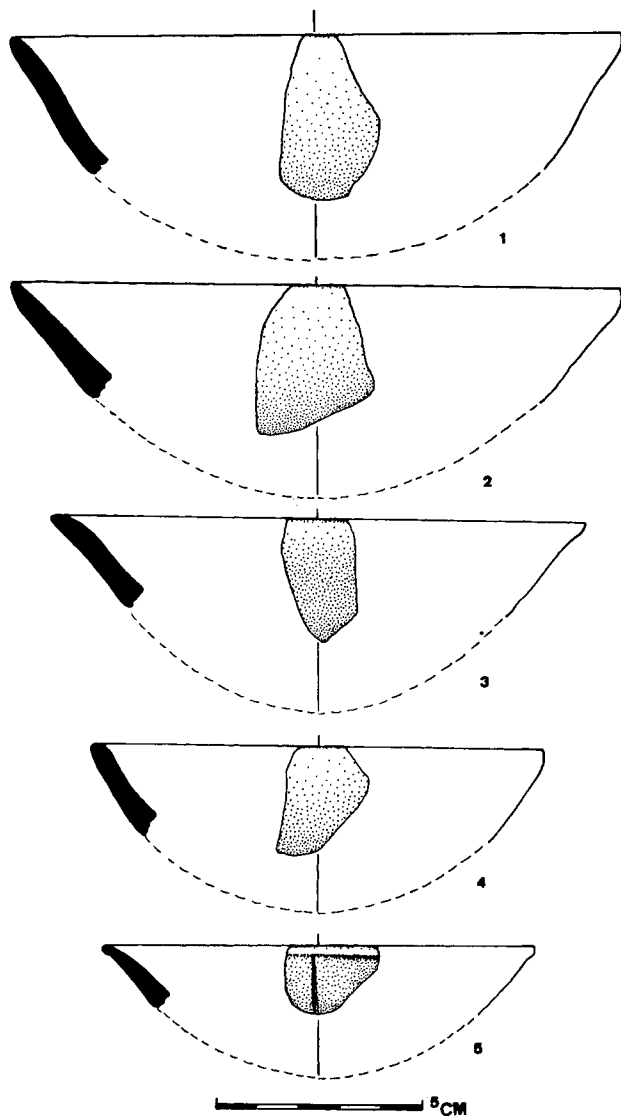

Fig. 12.- Materials arqueològics apareguts durant l'excavació de 1987 al dolmen dels Estanys II (la Jonquera).

arriben al neolític mitjà -des del grup de Montboló fins al Chassey-, durant la segona meitat del IV i principis del III mil.lenni a.C. (Guilaine, 1974; Vaquer, 1975).

Al neolític final, durant la primera meitat del III mil.lenni, aquests vasos són igualment freqüents (diversos autors, 1980), especialment en grups derivats del Chassia (Gutherz, 1980), mentre que més tard només apareixen rarament.

Podem tenir en compte també que al proper l'assentament del neolític mitjà de Ca N'Isach (Palau-saverdera), al vessant sud-oest de la serra de Rodes aquesta mena de vasos són igualment molt freqüents, dins d'uns nivells d'habitació ben datats per C-14, entre finals del IV i principis del III mil.lenni a.C.

Per tot això pensem que aquests vasos ens situen amb certa seguretat la fase d'ús d'aquesta tomba megalítica entre finals del IV i primera meitat del III mil.lenni a.C.

El micròlit trapezoïdal sobre sílex melat és una peça inèdita en els sepulcres megalítics de l'Albera, en els quals, fins ara, els geomètrics es reduïen al segment de cercle sobre sílex melat aparegut al sepulcre de corredor, amb cambra subcircular, de Gutina (Sant Climent Sescebes).

Aquest trapezi pensem que pot ser un objecte clau a

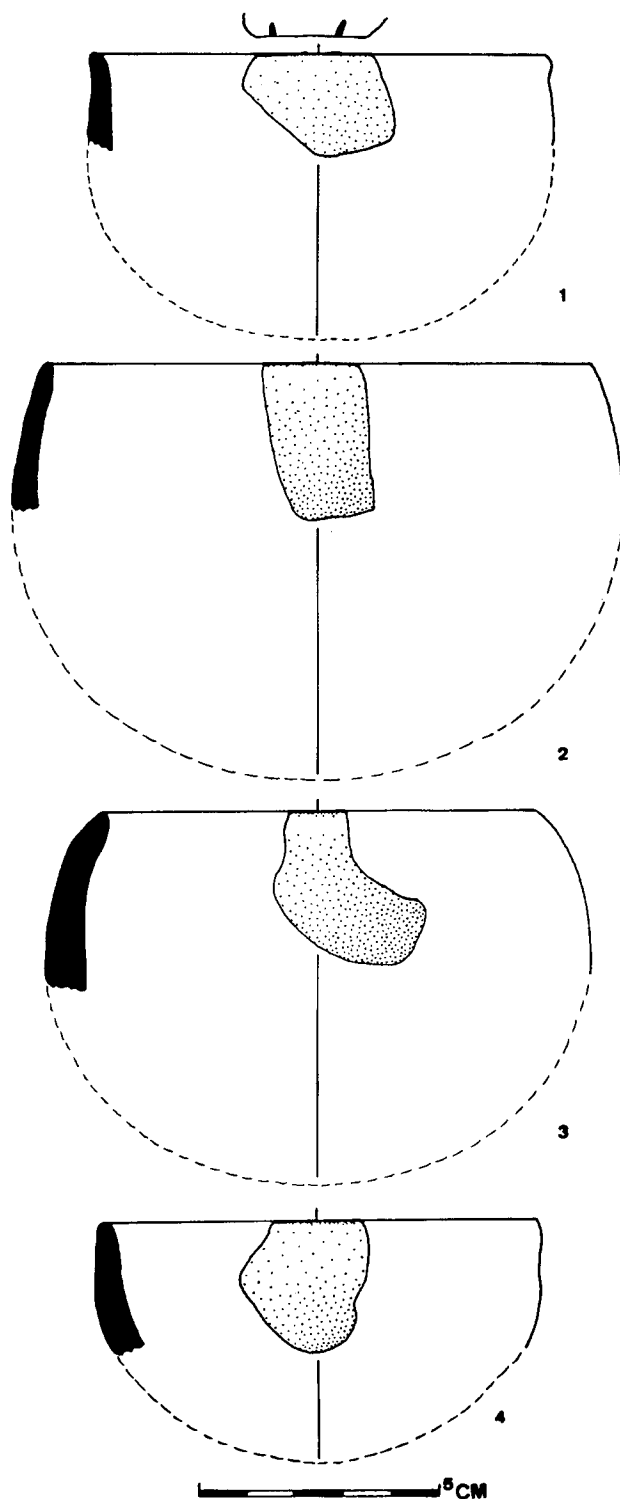

Fig. 13.- Materials arqueològics apareguts durant l'excavació de 1987 al dolmen dels Estanys II (la Jonquera).

l' hora de donar una cronologia relativa als aixovars del dolmen dels Estanys II. En efecte, a Catalunya, només es coneixen geomètrics trapezoïdals entre el neolític antic i el neolític mitjà, mentre que al neolític final i al calcolític són desconeguts.

Encara podem afinar més la cronologia si recordem que els trapezis més antics són més aviat petits i no arriben a mides com la del dolmen que ens ocupa fins ben entrat el neolític mitjà (Muñoz, 1965). És per això que pensem que el trapezi del sepulcre megalític dels Estanys II s'ha de

situar en un neolític mitjà, possiblement a finals del IV o inicis del III mil.lenni a.C.

La dena de collaret globular de calcita o calcària (sense analitzar) no té pas una cronologia precisa, atès que se'n coneixen des del neolític antic fins al calcolític (Barge, 1982) i per tant no hi insistirem.

Finalment volem fer un comentari sobre la plaqueta d'esquist d'aquest dolmen. Tradicionalment, a Catalunya i al sud de França, s'han situat aquestes plaquetes en contextos del neolític final i del calcolític (Rauret, 1965).

Però tal com altres autors ja han esmentat (Barge, 1982; Guilaine, 1967), aquests objectes, fins i tot en el vessant mediterrani, poden aparèixer ja en jaciments el neolític mitjà, com és el cas conegut de la cista de Rouvenac (Aude), amb dos inhumats i un aixovar típic de les tombes en fossa d'aquest moment (Guilaine, 1965, p.35).

Per altra banda, cal indicar també que al jaciment, ja citat, de Ca N'Isach es va recuperar l'any 1988 un fragment de plaqueta d'esquist, en brut, encara sense polir, però que indubtablement cal relacionar amb aquesta mena d'objectes, que altre cop ens apareixen en un context del neolític mitjà al mediterrani occidental. No oblidem que a la façana atlàntica portuguesa se les considera normalment dins d'aquesta cronologia del neolític mitjà.

Per tant, pensem que aquesta plaqueta del dolmen dels Estanys II, no desentonaria en un conjunt del neolític mitjà ni tampoc en un del neolític final.

En resum, doncs, veiem que alguns dels materials arqueològics apareguts al dolmen dels Estanys II poden perfectament remuntar-se a finals del IV o inicis del III mil.lenni a.C., en un context cultural propi del neolític mitjà, sense que es puguin excloure possibles reutilitzacions durant el neolític final.

7. CRONOLOGIA ABSOLUTA

Una mostra de carbons recollida a la trinxera oest fou enviada al laboratori de Gakushuin (Tokio) per a la seva anàlisi per C-14. El resultat fou el següent:

- GAK-14235.....3270 ± 110 BP, és a dir, 1320 BC.

Aquesta datació no encaixa amb els materials

arqueològics recuperats en aquest dolmen ni tampoc amb les cronologies usuals del moment de construcció dels sepulcres megalítics de la serra de l'Albera, que se situen entre finals del neolític mitjà i el calcolític.

Per això pensem que s'ha de desestimar aquesta datació, sens dubte contaminada per causes que desconeixem.

8. CONSIDERACIONS FINALS

El dolmen dels Estanys II (la Jonquera) presenta una arquitectura inèdita, un sepulcre amb vestíbul intern, que no cal confondre amb arques amb vestíbul-pou.

En efecte, aquestes darreres són cambres rectangulars, de tres lloses únicament, ben alineades, amb accés a través un vestíbul-pou al qual cal baixar verticalment des del centre del túmul, com és el cas del dolmen del Salt d'En Peió (Sant Climent Sesebes). El túmuls són tarters, sense cap disposició especial, a excepció del peristàtic que és de lloses clavades.

En canvi aquest sepulcre dels Estanys II té una cambra ovalada, formada per lloses cavalcades, a la qual s'arriba per un vestíbul o corredor curt intern, és a dir, inclòs dins del túmul, però amb accés horitzontal o en pendent, a través d'una porta elevada.

Podríem estar parlant, de fet, d'una variant del sepulcre de corredor clàssic de la zona, més que d'una tomba evolucionada del tipus de les arques amb vestíbul-pou, que semblen bastir-se durant el calcolític.

A més a més, un altre indicatiu tractem amb un tipus arquitectònic antic, en el cas del dolmen dels Estanys II, és el seu extraordinari túmul, bàsicament de terra i amb estructures complexes, que ens recorden el model de les cistes amb túmul de Tavertet (Molist et al., 1987), situades a principis del neolític mitjà (grup de Montboló).

Les restes d'aixovars funeraris recuperats al dolmen dels Estanys II ens permeten entreveure una cronologia del neolític mitjà (trapezi, escudelles, etc.) que sembla confirmar les dades arquitectòniques de què parlàvem abans.

Per tot això pensem que cal classificar-lo com un sepulcre amb vestíbul intern, bastit durant el neolític mitjà, a finals del IV o principis del III mil.lenni a.C., i per tant, contemporani dels sepulcres de corredor més antics de l'Albera i de les cistes amb túmul del cap de Creus-serra de Rodes.

BIBLIOGRAFIA

- Diversos autors (1980) *Le Groupe de Véraza et la fin des temps néolithiques dans le Sud de la France et la Catalogne*, dirigit per J. Guilaine, Narbonne, 1977, Paris.
- BARGE H. (1982) *Les parures du Néolithique Ancien au début de l'âge des métaux en Languedoc*, Paris.
- GUILAINE J. (1965) «Recherches sur la céramique campaniforme des Pyrénées Françaises», *Cahiers Ligures de Préhistoire et d'Archéologie*, T.XIV, 1965, pp.31-48.
- GUILAINE J. (1967) *La Civilisation du Vase Campaniforme dans les Pyrénées Françaises*, Carcassonne.
- GUILAINE J. (1974) *La Balma de Montboló et le Néolithique de l'Occident Méditerranéen*, Toulouse.
- GUTHERX X. (1980) «Les productions ceramiques de l'Avencas (Brissac, Hérault) dans leur contexte régional du Néolithique Récent», *Actes du*

- Colloque: Le Groupe de Véraza*, Narbonne 1977, Paris, pp. 192-199.
- MOLIST M., CRUELLES W. & CASTELLS J. (1987) «L'àrea megalítica de Tavertet (Osona)», *Cota Zero*, 3, Vic, pp. 55-68.
- MUÑOZ A.M. (1965) *La cultura neolítica catalana de los «Sepulcros de Fosa»*, Barcelona.
- RAURET A.M. (1965) «Las placas de pizarra de la cultura megalítica catalana», *Pyrenae*, 1, Barcelona, pp.59-71.
- TARRÚS J. (1987) «El megalitisme de l'Alt Empordà (Girona): Els constructors de dòlmens entre el neolític mitjà i el calcolític a l'Albera, Serra de Roda i Cap de Creus», *Cota Zero*, 3, Vic, pp. 36-54.
- TARRÚS J. (en premsa) «El menhir I dels Estanys (la Jonquera)», *Empúries*, 48-50, Barcelona.
- VAQUER J. (1975) *La céramique chasséenne du Languedoc*, Carcassonne.